

LUIZ MILER

Naš brat

ŽIVOT KAPETANA
FLORE SENDS

Preveo
Nenad Dropulić

■ Laguna ■

Naslov originala

Louise Miller

A FINE BROTHER

The Life of Captain Flora Sandes

Copyright © Louise Miller, 2012.

Translation Copyright © 2013 za srpsko izdanje, LAGUNA

Kupovinom knjige sa FSC oznakom
pomažete razvoj projekta odgovornog
korišćenja šumskih resursa širom sveta.

SW-COC-001767

© 1996 Forest Stewardship Council A.C.

*Mome ocu, Toniju Mileru,
takođe ljubitelju dobre pustolovine.*

SADRŽAJ

FLORA SENDS: PO MNOGO ČEMU JEDINSTVENA BRITANSKO-SRPSKA HEROINA.	11
PREDGOVOR SRPSKOM IZDANJU	15
PROLOG	19
PRVI DEO	23
Poglavlje 1: Polazak	25
Poglavlje 2: Pre rata	34
Poglavlje 3: Kragujevac	57
Poglavlje 4: Tifus	76
Poglavlje 5: Invazija	110
DRUGI DEO	129
Poglavlje 6: Povlačenje	131
Poglavlje 7: Obala	146
Poglavlje 8: Krf	163
Poglavlje 9: Bitolj	179
Poglavlje 10: Ranjenica	199
Poglavlje 11: Front	219
Poglavlje 12: Kantine	241
Poglavlje 13: Proboj	258
Poglavlje 14: Španska groznica	272

Poglavlje 15: Mađarska	.282
Poglavlje 16: Putovanja	.293
Poglavlje 17: Služba na granici	.321
TREĆI DEO	.333
Poglavlje 18: Između dva rata	.335
Poglavlje 19: Okupacija	.363
Poglavlje 20: „Ludorija“	.407
EPILOG	.423
POGOVOR	.433
IZJAVE ZAHVALNOSTI	.437
IZVORI FOTOGRAFIJA	.441
IZVORI	.443
BELEŠKE I NAPOMENE	.461
INDEKS	.517
O AUTORKI	.537

Ti si taj što ima sreće, tamo međ krvi i kalom:
Pod sunčanu zvezdu rođen si;
Sve o čemu snevasmo zajedno, da uradiš možeš ti
a ja ne, kako stoje stvari.

Ti u zoru sediš, a ja pletem
uzaludnu čarapu što se isplesti ne da.
Eto sreće, dušo – i ti je imaš, ne boj se;
A za mene... rat nije nikakva zabava.

ROUZ MEKOLI,
Mnoge sestre mnogobrojnoj braći, 1914.

FLORA SENDS:

PO MNOGO ČEMU JEDINSTVENA BRITANSKO-SRPSKA HEROINA

Kako se približavamo stogodišnjici izbijanja Prvog svetskog rata, mnogi među nama će razmišljati o njegovim uzrocima, kao i o neverovatnim žrtvama koje su podneli milioni ljudi širom Evrope. U ovom oružanom sukobu i jednoj neravnopravnoj borbi narod Srbije se hrabro držao, istovremeno trpeći vojnu invaziju, glad, bolesti i teške gubitke. Luiz Miler zaslužuje čestitke jer nam je ispričala priču o Britanki koja se borila rame uz rame sa srpskim vojnicima, kao jedna od njih, i koja je tokom vremena zaslužila da je Srbi doživljavaju kao svog „brata po oružju“.

Flora Sends je samo jedna od više stotina Britanki koje su na izbijanje rata u avgustu 1914. godine odgovorile tako što su se prijavile da služe kao dobrovoljke u medicinskim službama koje su poslate na front. Flora se pridružila misiji upućenoj u Srbiju na samom početku rata.

Delimično inspirisane borbom za ravnopravnost polova i opšte pravo glasa, hrabre žene iz Velike Britanije i drugih

---

delova Komonvelta došle su u Srbiju rizikujući život kako bi pomagale srpskim ranjenicima i pacijentima. Do današnjeg dana uspomene na njih na veoma dirljiv način čuvaju potomci onih koje su negovale u bolnicama u Kragujevcu, Mladenovcu, Vranju i u drugim mestima.

Međutim, treba istaći da je u poređenju sa drugim članicama britanskih medicinskih misija Flora Sends jedinstvena po mnogo čemu. Ona je bila jedina britanska žena koja je u Prvom svetskom ratu služila u uniformi, regrutovana kao vojnik. Ona je bila jedina žena koja je tokom ratnih dejstava uspela da napreduje do oficirskog čina. Takođe, ona je jedina strankinja koja je ikada odlikovana najvišim srpskim odlikovanjem, Karađorđevom zvezdom sa mačevima, za izuzetnu hrabrost pod neprijateljskim dejstvima. Tokom svojih penzionerskih dana u Safoku Flora je skoro izvesno bila jedina živa Engleskinja sa bugarskim šrapnelom u kostima, što je bila 'uspomena' na bombaški napad tokom bitke kod Bitolja, kada je bila ozbiljno ranjena.

Najfascinantniji detalj iz biografije Flore Sends jeste način na koji je zadobila najveće moguće poštovanje srpskih vojnika, uz koje je bila u najtežim i najzahtevnijim situacijama. U to vreme su se u srpskoj vojsci borile i druge hrabre žene – na primer, Milunka Savić je osvojila drugu Karađorđevu zvezdu tako što je sama zarobila 23 bugarska vojnika u bici kod Crne Reke. Činjenica da je Flora tako toplo i bezrezervno prihvaćena, ne samo kao žena među muškarcima već i kao strankinja u vojsci koja je u ratu, istovremeno je izuzetna i služi kao počast ljudima uz koje se borila. Divljenje je sasvim izvesno bilo obostrano.

Flora Sends se tokom rata vraćala u Britaniju samo da bi prikupljala sredstva za podršku vojnim ciljevima Srbije. Naknadno se udružila sa energičnom Evelin Haverfield

---

i zajedno su organizovale poseban fond za pomoć srpskim vojnicima i zarobljenicima. Tokom užasa povlačenja Srba preko planina ka ostrvu Krfu krajem 1915. godine, Flora Sends je, posle jednog dana ispunjenog izazovima i opasnostima, u svom dnevniku napisala da će kada bude ostarila pamtiti trenutke koje je provela sa svojim hrabrim drugovima u logoru srpske vojske na planini Baba.

Poput mnogih Britanaca koji su imali prilike da žive i rade u Srbiji, i Flora Sends je ovde stvorila čvrste prijateljske veze i produžila je boravak u Beogradu kada se rat završio. Gotovo sto godina kasnije, jedinstveno istraživanje Luiz Miler koje je pred vama je ovu britansko-srpsku heroinu upečatljivo i trajno vratilo u život.

Majkl Devenport
Ambasador Nj. k. v. u Beogradu
Mart 2013. godine

PREDGOVOR SRPSKOM IZDANJU

Godine 2002, kada sam se odlučila na pokušaj da napišem biografiju Flore Sends, nisam znala gotovo ništa o stotinama Britanki i žena iz drugih savezničkih zemalja koje su kao medicinsko i humanitarno osoblje radile u Srbiji za vreme Prvog svetskog rata. Nisam znala mnogo ni o stradanjima Srbije u tom ratu niti o zamršenoj istoriji ove zemlje u srcu Balkana. Saznala sam mnogo o Srbiji čitajući svedočanstva tih žena. Pažnju mi je najviše privuklo to što su sve one, bez izuzetka, pisale o učtivosti i gostoljubivosti kojima su bile okružene čak i u najmračnijim trenucima Srbije. Od mnogih primera navešću samo tri. Jedna je pisala o svom „beskrajnom divljenju“ prema Srbima, druga o tome kako su njeni pacijenti „potpuno osvojili njeno srce“. Doktorica Ketrin Mekfejl, koju ćete sretati na stranicama ove knjige, govorila je o „opsednutosti koja me je obuzela“ kada je rođenim očima videla hrabrost srpskih vojnika.

Te žene postale su neizmerno odane Srbiji i zbog slobode koju su našle u toj zemlji. Srbija je u ratu doživljavala takve

---

strahote da nije mogla sebi da priušti podvajanje ljudi na osnovu pola, starosti ili porekla. Zbog toga su samo u Srbiji žene iz savezničkih zemalja obavljale dužnosti srazmerne njihovim sposobnostima. Žene lekari i hirurzi, kojima su u njihovim zemljama odgovorni poslovi bili uskraćivani, mogle su da rade na prvoj liniji fronta, žene vozači vozile su najopasnijim putevima, a Flori, koja je od detinjstva maštala da pođe u bitku kao vojnik, omogućeno je da stupi u vojsku kada je dokazala svoje sposobnosti na ovom bojištu, jednom od najtežih u čitavom ratu. Ovu odanost Srbiji Britanke su pokazale krajem 1915. godine, uoči opšteg poraza Srbije, kada su odbile da napuste svoje bespomoćne srpske pacijente iako im je pretilo zarobljeništvo. Neke su, među njima i Flora, pokazale odanost time što su posle rata ostale da žive u Srbiji. Sve one izložile su život opasnosti kada su odlučile da rade u Srbiji, a dvadeset jedna Britanka umrla je na dužnosti.

Kada sam 2005. godine prvi put posetila Srbiju, možda nisam prepoznala zemlju iz opisa svojih sunarodnica, ali sam prepoznala Srbe. Dočekana sam s istom učtivošću i gostoprимstvom kao i žene iz savezničkih zemalja gotovo čitav vek ranije. Neizmerno sam zahvalna svojim mnogobrojnim srpskim prijateljima što su odvojili vreme za mene i pomogli mi da donekle shvatim istoriju njihove zemlje sa svim obrtima, preokretima i nijansama svetla i tame. Porodica pokojnog dr Žarka Vukovića, upornog dugogodišnjeg borca za očuvanje sećanja na te hrabre žene, posebno mi je pomogla da se u Srbiji osećam kao u drugoj otadžbini.

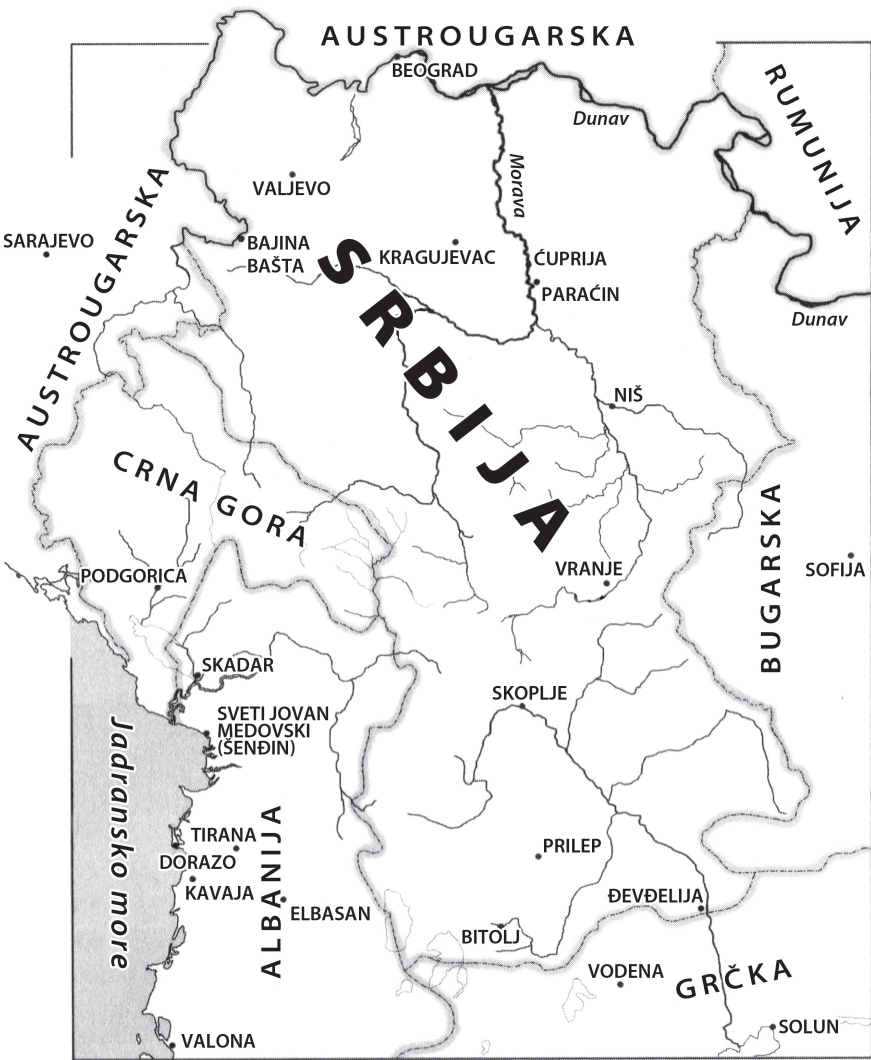
Bliske istorijske veze između Velike Britanije i Srbije koje su ove žene iskovale vide se i u počastima koje im Srbija danas odaje. O Srbima mnogo govori to što se, uprkos sopstvenim brojnim i velikim brigama, trude da te žene ne budu zaboravljene. Svake godine održavaju se komemoracije u Kragujevcu

---

i Mladenovcu, širom zemlje postavljaju se spomen-ploče, javnim zdanjima daju se imena tih žena. Čak je i jedna ulica na Dedinju ponela ime Flore Sends.

Zahvaljujući tim naporima rad i žrtve tih žena još se pamte u Srbiji. Tokom svojih brojnih poseta otkrila sam da Srbi o Flori znaju mnogo više nego današnji Britanci, a onima koji će za nju tek saznati čitajući ovu knjigu poručujem da se istinski radujem što im predstavljam ovu dugo zanemarivanu junakinju, koja je među Srbima pronašla svoj dom, slobodu i mesto pod suncem.

Luiz Miler

MAPA SRBIJE, 1915.

PROLOG

Tokom noći 15. novembra 1916. godine sneg je tiho padao na gola brda i planine Makedonije. Da je pao dve godine ranije, to ne bi ni zapazio niko osim ponekog seljaka koji jedva preživljava u toj negostoljubivoj oblasti. Većina nesrećnih seljana do sada je pobjegla pred ogorčenim borbama između srpske i bugarske vojske; obe zemlje bile su rešene da osvoje teritorije za koje su verovala da na njih polažu istorijska prava.

U jesen 1915. godine, pošto je Bugarska stala na stranu Nemačke i objavila rat Srbiji, britanskoj saveznici, poslala je svoje vojnike u smeđim uniformama u Makedoniju, oblast pod srpskom vlašću, da osvoje strateški važan grad Bitolj. Septembra sledeće godine Srbi su izveli protivnapad u pokušaju da preotmu od Bugara ovo ključno mesto. Do sredine novembra, posle niza žestokih bitaka u planinama na istoku, u tome su gotovo i uspeli.

Brdo 1212 uzdiže se iznad doline u kojoj se nalazi Bitolj, i bilo je jedno od dva preostala bugarska planinska uporišta. Srbi su stigli do polovine ovog brda, nazvanog samo prema njegovoj visini, posle višednevnih upornih borbi na

neravnom terenu. Njihove zapovesti bile su da zauzmu Brdo 1212 po svaku cenu. Uoči nameravanog juriša zbili su se iza stena razbacanih po strminama; neki su kopali plitke zaklone u tvrdoj zemlji.

Tokom noći pet stotina ljudi, neki u nebeskoplavim, drugi u svetlosmeđim uniformama, pridružilo se kao pojačanje svojim sunarodnicima na prvoj borbenoj liniji. Rasporedili su se, a među njima je, uniformisana, ničim se ne razlikujući, bila i četrdesetogodišnja žena iz Safoka, Flora Sends, unuka jednog irskog biskupa. Zauzela je položaj iza gomile kamenja zajedno s muškarcima i ležala drhteći na snegu obučena u teški šinjel. Posle nekog vremena, uprkos ljutoj hladnoći, zaspala je.

U cik zore naglo ju je probudila oštra puščana paljba. Bugari su, pod okriljem rane jutarnje magle i snega, izveli preventivni napad. Flora je skočila na noge i zgrabila pušku. Uz komandirove povike: „Drugi vod napred!“, zajedno s ostalima krenula je uzbrdo. Napredovali su skrivajući se iza stena kojima je bila išarana snegom pokrivena golet. Kad je zastala, zadihana od napora i uzbuđenja, videla je vojnike svog puka kako se iza sličnih stena kriju od neprijateljske ubistvene puščane i mitraljeske vatre. Iako je čula viku Bugara i znala koliko su blizu, nije ih videla kroz gustu maglu koja je obavila vrh brda.

Srpska odbrana počela je da se raspada u metež suočena sa žestokim nasrtajem Bugara. Vojnici su odbijali da izađu iz zaklona uprkos oficirima koji su se trudili da ih isteraju napred. U očajničkom naporu da spase položaj od neprijateljskog osvajanja, jedan kapetan je neustrašivo pokušavao da organizuje protivnapad. Zapovedio je pukovskom trubaču da zaszvira znak za juriš, ali jadnik je bio toliko preplašen da nije ispeo da proizvede ni zvuka. Gnevni kapetan otrgao mu

---

je instrument iz drhtavih ruku, stao na čistinu i dunuo iz sve snage. Njegov primer bio je dovoljan da okupi vojnike, među njima i Floru. Zajedno s drugovima iz voda izašla je iz zaklona, pretrčala nekoliko koraka, a onda se bacila ničice u sneg pored njih. Upravo tada grupa Bugara izronila je iz magle sasvim blizu ispred njih; jedan je naciljao i u grupu srpskih vojnika bacio ručnu bombu.

PRVI DEO

POGLAVLJE 1

POLAZAK

1914.

Dvanaestog avgusta 1914. godine, samo osam dana pošto je objavljen rat između Velike Britanije i Nemačke, grupa bolničarki okupila se na peronu železničke stanice Čering Kros. Na peronu je bila gužva. Oko njih su se tiskali uniformisani vojnici Teritorijalnih jedinica na povratku s obuke, rezervisti Ratne mornarice pozvani u aktivnu službu i civili sa zastavicama na reverima i poslednjim izdanjima novina u rukama.¹ Osmočlana grupa bolničarki bila je šarolika. Neke nisu ni bile bolničarke u pravom smislu reči. Usred uzbuđenja i oduševljenja prvih dana rata za potvrdu zvanja bolničarke bili su dovoljni uniforma, propisno držanje i rodoljubiva želja da se služi otadžbini.

Među njima je bila i Flora Sends, tridesetosmogodišnja Engleskinja koja je govorila s mekim irskim naglaskom. Ni ona nije bila školovana bolničarka – njeno poreklo bilo je suviše povlašćeno da bi se obučavala za tako običnu profesiju – ali kako je imala dosta slobodnog vremena, bavila se negom bolesnika kao hobiem. U tome je bila izuzetno vešta, mada je njen neobuzdani zanos ponekad škodio njenim

---

sposobnostima. Lako je završila mnogobrojne tečajeve Udruženja Svetog Jovana, a kao članica dve poluvojne organizacije, Dobrovoljne jedinice prve pomoći i Ženskog pokretnog korpusa za negu ranjenika i bolesnika, pripadala je malom broju žena obučenih upravo za pružanje prve pomoći u ratnim uslovima.

Kad je sedmicu ranije čula vest da je Velika Britanija stupila u rat, bila je na logorovanju s porodicom i prijateljima blizu mesta Raj u Saseksu. Smesta je ostavila društvo, sela u svoj francuski trkački automobil i pojavila kući u Tornton Hit, tada imućno predgrađe Londona.² Iste sedmice našla se u nepreglednom redu žena koje su grozničavo tražile ratne poslove pred sedištem britanskog Crvenog krsta na Trgu Vinsent u Londonu.³ Tu je stupila u vezu s Mejbel Grujić, elegantnom četrdesetjednogodišnjom Amerikankom, suprugom Slavka Grujića, načelnika Ministarstva inostranih poslova Kraljevine Srbije. Mejbel se trudila da okupi dobrovoljce, hirurge i bolničarke, spremne da pođu u Srbiju s njenom Anglo-američkom jedinicom, ali za dve nedelje rada njeni napori bili su uzaludni. Mogla je da unajmi samo osoblje koje je spremno da na put krene smesta i nije uspela da privuče nijednog hirurga. Kako nije imala školovanih dobrovoljki, pristala je da porazgovara s Florom, čvrsto rešenom da stupi u Jedinicu i spremnom na sve da to postigne. Uprkos iskustvu, već je jednom bila odbijena pre nego što je vrlo nervozna sela preko puta Mejbel. Dan-dva pre razgovora spremno se prijavila u Odred dobrovoljne pomoći, organizaciju povezanu s britanskim bolnicama, potpuno uverena da će je odmah primiti. No bila je puna neverice kad ju je glavna sestra „otkačila“. „Ima drugih daleko bolje obučenih od vas. Osim toga, rat će potrajati svega šest meseci“, rekla joj je glavna sestra grubo.⁴

Iako ju je sestra odbila zbog nedovoljnog iskustva, ono iskustvo koje je Flora imala bilo je *pogrešne vrste*. Retko je koja bolnica bila u to vreme voljna da unajmljuje i žene lekare, a kamoli bivše pripadnice Dobrovoljnih bolničarki i Ženskog korpusa, organizacija tesno povezanih s pokretom za ženska prava. Nesuđeni poslodavci smatrali su da bi im ona možda stvarala neprilike i da se ne bi krotko pokorila čvrstoj disciplini edvardijanskih bolničkih odeljenja. A Flora je bila sve samo ne krotka. No Mejbel je očajnički tražila bilo koga sposobnog za rad i pristala je da je uzme. Flora možda nije školovana bolničarka, razmišljala je, ali prošla je veoma temeljnu obuku prve pomoći. Osim toga, bile su joj potrebne praktične i prilagodljive žene, spremne da rade u teškim uslovima, a Flora je bila upravo takva.

Na dan kad je Anglo-američka jedinica napustila Englesku, Austrougarska je napala Srbiju. Bosanski Srbi izvršili su atentat na Franca Ferdinanda, austrougarskog prestolonaslednika, što je poslužilo kao izgovor ovoj velikoj sili da nauči pameti mladu ali vrlo prkosnu srpsku kraljevinu. Dinamična srpska država na južnoj granici godinama je smetala Austro-ugarskoj carevini. Ojačana teritorijalnim proširenjima posle balkanskih ratova 1912. i 1913. godine, Srbija je bila magnet za brojno slovensko stanovništvo na jugu Austrougarske koje je želelo ako ne sjedinjenje, a ono makar čvršće veze sa Srbijom. Srbi su tačno znali šta žele – stvaranje Velike Srbije u granicama nekadašnjeg srednjovekovnog carstva koje se prostiralo i po delovima sadašnje Austrougarske. Dvadeset osmog juna 1914. godine, u noći neposredno posle atentata, austrougarska vojska preteći se okrenula ka Beogradu preko reke Save.

Burna diplomatska aktivnost koja je usledila posle atentata nije sprečila Austrougarsku da podnese ultimatum sastavljen tako da Srbija jednostavno ne može da ga prihvati. Slavko, muž Mejbel Grujić, bio je jedan od dvojice predstavnika kojima je ultimatum uručen.⁵ Želeći da izbegne novi sukob posle dve godine borbi u balkanskim ratovima, srpska vlada prihvatila je ponižavajuće uslove ultimatumu, uz samo tri ograde, i ponudila je da se sporne tačke reše međunarodnom arbitražom. No to je Beču bio dovoljan izgovor; Austrougarska je Srbiji 28. jula objavila rat. Tog dana, kad su prve granate pale na Beograd, pokrenut je sled događaja koji je doveo do ogromnog svetskog sukoba.

Voz sa Anglo-američkom jedinicom krenuo je iz stanice Čering Kros tog vrelog letnjeg popodneva nešto pre tri sata. Floru je ispratilo nekoliko članove njene brojne i vrlo bliske porodice. Najmlađa od osmoro dece, Flora je bila otelotvorenje nezavisne, otvorene i odlučne „nove žene“. Volela je brze automobile, telesne napore i iznad svega putovanja. Često je odlazila na logorovanja, pa je to iskustvo iskoristila pripremajući se i za ovo putovanje. Pored violine, spakovala je izletničku korpu, prenosivu gumenu kadu za kupanje, termofor, poljski krevet, pribor za prvu pomoć i onoliko cigareta koliko je mogla da ponese.⁶

Među njenim saputnicama bila je i Emili Simonds, živahna, sposobna i savesna privatna bolničarka stara tridesetak godina, takođe Britanka, ali školovana u Americi. Bila je upoznata s najnovijim tehnikama prve pomoći – iako siromašnog porekla, uspela je da se obuči za hirurškog pomoćnika.⁷ Početak rata zatekao ju je na odmoru u Parizu. Otkazala je povratak i pridružila se masi uzbuđenih putnika koji su

---

napuštali francusku prestonicu i išli za London. Po dolasku u London potražila je posao u britanskom Crvenom krstu, ali je odbijena zbog toga što je školovana u Americi.⁸ Kako su joj se mogućnosti suzile, prijavila se u jedinicu Mejbel Grujić za rad pod okriljem srpskog Crvenog krsta, kome njena američka obuka nije smetala.

Mejbel je pre polaska upozorila žene da ih čeka teško i neudobno putovanje. Osim toga, gotovo svi su im rekli da je „u današnje vreme nemoguće prebaciti grupu žena preko Evrope“. Vozovi kroz Francusku bili su stavljeni u službu vojske, gradovi su bili pretrpani, hoteli puni, a avgust odavno nije bio tako vreo. Povrh svega, putovale su veoma skromno. Mejbel nije uspela na vreme da nađe sredstva, pa je morala sama da finansira putovanje. Ipak, žene se nisu ni osvrnule na upozorenja o neudobnosti. „Bile smo vrlo ponosne na činjenicu da je naš brod prvi prešao Kanal posle Britanskih ekspedicionih snaga“, sećala se Flora.⁹

Predveče su stigle u Folkston, prenele prtljag s voza na brod, preplovile Kanal i s broda odnele sve stvari u voz za Pariz. Stigle su u mračnu stanicu, iscrpljene, u pet sati ujutru. Kad su u šest i šesnaest minuta uhvatile voz za jug po „stravičnoj“ vrućini, s njima je krenulo i trideset srpskih studenata koji su želeli da se priključe vojsci svoje otadžbine, ali nisu mogli da putuju u Srbiju kroz neutralne zemlje bez nekog alibija. Kada je Mejbel ranije tog dana posetila srpsko poslanstvo, poslanik ju je upitao da li bi pvela studente sa sobom i onim vlastima koje pitaju rekla da su oni pripadnici njene jedinice. Kad je ona spremno pristala, studentima su podeljene trake za rukav s oznakom Crvenog krsta.¹⁰

Kako bi uštedele nešto od skromnih sredstava koje su imale, žene su putovale uglavnom trećom klasom po nemilosrdnoj avgustovskoj vrućini. Na svakoj stanici Mejbel i

njenih osam bolničarki – Flora, Emili, gospođa Ejda Barlou, gospođica Vajolet O'Brajen, gospođica Ejda Man, gospođa Rebeka Hartni, gospođa Barber i gospođica Grejs Sonders¹¹ – morale su da se guraju kroz perone prepune vojnika i civila noseći prtljag i medicinsku opremu. Ništa manje teško nije bilo ni naći smeštaj u pretrpanim gradovima, poremećaji redova vožnje osujećivali su svaki pokušaj planiranja.

Od Pariza nadalje morale su sve češće da se snalaze za prenoćište. Ponekad su spavale na podu vagona, umotane u kapute. Noćile su zajedno i u sobama jeftinih i ne previše čistih hotela. „Gospođa Barlou i ja spavale smo u sobi s četiri kreveta. Polomila sam dva. Stenice na sve strane“, zapisala je Flora u dnevnik posle jedne posebno besane noći. Ali nije uvek bilo tako mučno, zahvaljujući neodoljivom šarmu Mejbel Grujić. „Vrlo je važno bilo što se ona očaravajuće ponašala i bila izuzetno lepa“, sećala se Flora. „Dešavalo se da se nađemo na nekoj maloj zabačenoj stanici gde nas niko ne čeka i nemamo kuda da pođemo. Gospođa Grujić bi samo otišla kod mesnog vojnog zapovednika i *nasmešila* mu se, i za pet minuta stigli bi automobili da nas odvezu u najbolji hotel u gradu, vojska bi sve učinila za nas, a sutradan ujutru sam zapovednik bi došao da nas isprati klanjajući se i smešeći se – s buketom cveća za gospođu Grujić.“¹²

No, uprkos Mejbelinim naporima, nesigurno putovanje uzimalo je danak. „Sve smo izgledale vrlo premoreno“, napisala je Flora, a nešto dalje je dodala da su bile „besne i znojave“.¹³ Iz Pariza su krenule za Marselj, odakle su nameravale da uhvate brod za Solun, no nisu mogle ni da uđu u veliku marseljsku luku jer je bila zatvorena zbog iskrcavanja jedinica iz Indije. Mejbel Grujić se snašla. Povala je svoje bolničarke vozom preko neutralne Italije, starajući se usput da srpski studenti budu što tiši i neupadljiviji.¹⁴

Italijanske vlasti postale su sumnjičave čim su videle malu grupu Engleskinja u društvu velike grupe Srba stasalih za vojsku. Prvo su zapretili da će sve žene zatvoriti kao „špijune“, ali onda su odlučili da je najbolje da što pre sprovedu grupu preko svoje granice. Drugog dana dvodnevnog putovanja kroz Italiju vlasti su postavile vojnike ispred svakog kupea s naređenjem da ne puštaju žene da izlaze. „Ali ja ne volim dugo da sedim na jednom mestu“, prokomentarisala je Flora, „pa sam se dosetila da najbližeg stražara ponudim pićem – posle toga *ja* sam mogla da idem kuda god želim.“¹⁵

Bolničarke su na samom početku bile uzdržane u novom društvu, ali do Italije je te uzdržanosti nestalo. „Sendi“ i „Amerikanka“, kako su Flora i Emili prozvale jedna drugu, odmah su se sprijateljile. Flora je bila starija od Emili, imala je trideset osam godina, okruglo lice, smeđe oči, bila je snažne građe i visoka metar i sedamdeset. Ostalim bolničarkama na prvi pogled delovala je kao slika i prilika ispravnosti. No prerano osedelu kosu nosila je prekratku za pravu damu, bila je sklona „smucanju“, kako je to nazivala (a što je uvek uključivalo alkohol), i pušila je previše.

Emili je, s metar i šezdeset pet, bila nešto niža od Flore. Rođena je u Londonu od majke Engleskinje,¹⁶ ali je živela u Njujorku, gde je završila medicinsku školu u bolnici „Ruzvelt“ 1911. godine. Bila je vitka i privlačna, „plavo-oka, krhka, sitna, kovrdžave kose, rumenih obraza i tihog glasa“.¹⁷ Kao i Flora, oberučke je zgrabila priliku da stupi u jedinicu Mejbel Grujić jer joj je pružala priliku da u potpunosti primeni svoja znanja i obećavala više raznovrsnosti i uzbuđenja nego njen posao privatne bolničarke na kom je negovala po jednog pacijenta. Mejbel nije mogla da joj

da platu, ali Emili je, iako ni izdaleka novčano samostalna, odbacila sve finansijske brige i krenula sa ostalima.¹⁸

Uprkos razlici u godinama i materijalnom položaju, Flora i Emili otkrile su da imaju mnogo toga zajedničkog. U početku nisu ni mislile na neustrašivi rad na strani saveznika, nego su odlučile da uživaju u putovanju, pa neka bude šta bude. I uživale su. „Gospođica Sonders izgubila je tašnu, a Amerikanka dobar glas – ni jedno ni drugo nikada nije pronađeno“, zapisala je Flora u dnevnik tokom putovanja kroz Italiju.¹⁹

Nehaj Flore i Emili prema pravilima ponašanja i njihovi brojni odlasci u kupovinu uskoro su izazvali nezadovoljstvo njihovih hladnijih i odgovornijih saputnica. Kad su „greškom“ propustile brod na Krfu, njihovoj sledećoj stanici, ostale bolničarke jednostavno su otišle bez njih. Flora i Emili ponovo su im se pridružile u Atini, ali tu su još dublje potkopale svoj već poljuljani ugled kada im je stigao buket cveća od ratnog dopisnika s kojim su se sprijateljile. To je „zamalo izazvalo bitku“, zabeležila je Flora. Nimalo zabrinute, prijateljice su provele večer u društvu tog dopisnika i „raznih drugih“ vozeći se naokolo na prijatnoj toploti kasne letnje večeri. Ostale bolničarke toliko su se zgražavale nad njihovom pustolovinom da sutradan gotovo nisu razgovarale s njima. Bilo je „prilično ledeno posle sinoćne večeri“, zapisala je Flora sažeto u dnevnik.²⁰

Bolničarke su iz Atine prešle kratak put do Pireja, velike industrijske luke. Tu su se ukrcale na prljavi grčki brod za prevoz stoke i nagurale se sve u jednu veliku kabinu. Brod je zaplovio Egejskim morem ka severu, pored živopisnih grčkih ostrva, i uleteo pravo u središte razbesnele oluje. „Svih nas osam u kabini bile smo bolesne; polovina je ležala na podu, a ostale na ležajevima“, sećala se Ejda Man, bolničarka iz Dartforda u Kentu. „Neki ležajevi bili su puni morske vode. Prtljag koji smo ostavile na palubi potpuno se pomešao, veliki

---

kovčezi našli su se povrh malih torbi, mnogo štošta se porazbijalo, a sve je bilo natopljeno i uništeno vodom.“²¹ Trideset šest sati kasnije stigle su na odredište. „Ne želim više nikad ovako da putujem“, prokomentarisala je Flora odrešito.²²

Prvi susret Flore i Emili sa Solunom bio je kratak. Olakšanje što su najzad stigle u potkovičastu solunsku luku bilo je mnogo veće nego strahopoštovanje koje mnogi putnici oseće na dolasku. Posmatran s mora, Solun je ostavljao snažan utisak. Ljupki beli minareti nadmetali su se naspram pozadine šumovitih brda s kupolama pravoslavnih crkava. Duž savremenog keja, na kom se isticala Bela kula slična tvrđavi ispod hotela, restorana i bioskopa, bile su usidrene stotine jarko obojenih ribarskih brodića. Kad su žene nesigurno stupile na kopno, sprovedene su kroz gužvu na keju i uskim prljavim ulicama do svog hotela. Ovog puta čak i Flora se srušila u krevet. Prodavnice će morati da sačekaju, pomislila je.

Bližio se kraj avgusta. Posle jedne noći odmora u Solunu bolničarke su sporim vozom krenule ka severu duž močvara na obalama blatnjave reke Vardar, preko golih planina i niskih brda grčkog dela Makedonije i između planina južne Srbije. Zastale su preko noći u Nišu, drugom najvećem srpskom gradu, da dobiju naređenja od pukovnika Subotića, potpredsednika srpskog Crvenog krsta, a onda se ponovo ukrcale u voz za poslednji deo putovanja. Dvadeset devetog avgusta rano ujutru sišle su s voza u Kragujevcu, gradu koji je zbog svog položaja blizu puteva brzo rastao u glavni bolnički centar.²³ Udaljen stotinak kilometara od Beograda, Kragujevac je bio i jedini veći grad blizu borbenih linija na severozapadu. Iako su putovale pune dve sedmice, bolničarke su opovrgle predviđanja onih koji su tvrdili da nikad neće stići na odredište. Ovaj uspeh, rekla je Flora zadivljeno, ostvarile su zahvaljujući „odlučnosti i upornosti“ Mejbel Grujić.²⁴

POGLAVLJE 2

PRE RATA
1876–1914.

„Bila sam najmlađe dete i nanela sam porodici sramotu, ili su bar tako moja braća tvrdila, time što sam se rodila u Engleskoj“, rekla je Flora kad su je pitali o njenom detinjstvu.²⁵ Unuka biskupa od Kašela, rodila se u protestantskoj englesko-irskoj porodici iz Korke, ne bogatoj ali dobrostojećoj. Florin otac, Semjuel Dikson Sends, školovao se u vrhunskim ustanovama – u školi „Igl haus“ u Hamersmitu, u Ragbiju i na koledžu „Triniti“ u Dablinu. Sledeći staze svog oca, diplomirao je teologiju, mada nije ponovio i njegove uspehe. Godine 1856. oženio se Sofijom Džulijom Benar, devojkom iz ugledne porodice hugenotskog porekla iz Korke koja je imala mnoštvo ekscentričnih rođaka. Njen brat od tetke bio je ser Semjuel Bejker, istraživač Nila koji je posle smrti svoje prve žene drugu jednostavno kupio na bugarskoj pijaci robova. Njegov rođeni brat Valentajn Bejker bio je osuđen zbog napada na jednu ženu u vozu za Vaterlo. Posle odslužene zatvorske kazne karijeru je nastavio u vojskama Egipta i Turske, u kojima prethodne osude za seksualne napade nisu predstavljale smetnju napredovanju.²⁶

Sofija i Semjuel su godinu dana posle sklapanja braka dobili prvo dete, Stivena. Zatim su u razmacima od dve godine dobili još šestoro dece – Sofiju, Meri (zvanu Meg), Džona, Sema, Vilijema i Fani. Godine 1874. Stiven je, kao sedamnaestogodišnjak, umro na brodu putujući za Melburn.²⁷ Njegova smrt teško je pogodila čitavu porodicu. Prvo unučić Sofije i Semjuela Sedsa, sin njihove kćeri Sofije, dobio je ime po pokojnom ujaku. Flora se rodila dve godine posle Stivenove smrti i sedam godina posle rođenja Fani, i po svemu sudeći nije bila planirana. Rodila se 22. januara 1876. godine u parohiji Neder Poplton, u okrugu Jork, u kojoj je njen otac nekoliko godina bio sveštenik. Majka joj je tada imala četrdeset tri godine. Porodica je zauvek napustila Irsku četiri godine ranije zbog narastajućeg talasa nasilja prema anglo-irskoj zajednici. „U noći 23. decembra 1867. godine Fenijci su nam zapalili kuću“, zabeležio je Florin otac u svom šturuom dnevniku.²⁸ Florini roditelji ostali u svom domu još pet godina, a onda su se pridružili brojnim protestantima i preko Irskog mora otišli u Englesku.

Prve godine Florinog života bile su neobično nemirne, i svakako su delimično odgovorne za njenu kasniju sklonost ka lutanjima. Pokušaji njenog oca da se učvrsti u nekoliko parohija očigledno nisu uspeli, a razlozi za taj neuspeh i danas su nejasni. Godine 1878, ne uspevši da nađe stalno zaposlenje, objavio je oglas u jednim engleskim novinama: „Sveštenik i paroh već dvadeset godina služio bi kao paroh bez naknade“, napisao je, očigledno zabrinut što ne može da nađe stalan dom za svoju brojnu porodicu.²⁹ Po svemu sudeći, njegov oglas nije izazvao naročito zanimanje, pošto je svoje brojno domaćinstvo u sledećih nekoliko godina selio najmanje pet puta: između ostalog, živeli su neko vreme i u francuskom gradu Bulonju.

Porodica se zdušno trudila da ostavi najbolji mogući utisak u svim mestima koja su im pružila privremeni dom. Organizovali su svečanosti kako bi prikupili sredstva za popravke parohijskih crkava, dozvoljavali su meštanima da slobodno koriste parohijske livade za takmičenja u tenisu, kriketu i bacanju obruča, vodili su nedeljnu školu i crkvene horove i priređivali božićne svetkovine za decu.³⁰ Svi članovi porodice su pomagali. Na koncertu priređenom u Monejdenu u pokrajini Safok 1881. godine, nekoliko članova porodice Sends pojavilo se na pozornici, zajedno s brojnim nadarenim meštanima. Čak i Flora, „mlada dama s nepunih šest godina“, izašla je da otpeva sopstvenu pesmu *Čamčić na vodi*. Njen nastup bio je pozdravljen „vatrenim pljeskom i pozivima da ponovi tačku“, pisalo je u mesnim novinama.³¹ Iz svake parohije ispraćeni su s iskrenom tugom. „Oni su, učtivošću i beskrajnom dobrotom prema siromašnima, osvojili poštovanje i ljubav meštana“, objavljeno je u jednim novinama.³²

Godine 1885, kada je Flori bilo devet, porodica se najzad skrasila u Marlsfordu, u pokrajini Safok, gde je njen otac dobio položaj paroha male crkve posvećene Svetom Andreju. Ovo selo smešteno na potoku usred brežuljaka bilo je malo ali ne i izolovano. Kada je porodica Sends stigla, selo je imalo gotovo četiristo stanovnika, većinom imućnijih farmera. Selo je bilo dovoljno važno i napredno da dobije i sopstvenu železničku stanicu, što je omogućavalo meštanima da s lakoćom putuju u obližnje gradove i u London. Bilo je dovoljno veliko da ima svog piljara, kovača, obućara, „krovopokrivača i tamanitelja gamadi“. Prečasni Sends preuzeo je brigu nad svojom niskom crkvom od sivog kamena podignutom u XII veku i uselio se s porodicom u obližnji parohijski dom, elegantnu građevinu krem boje s visokim tavanicama, velikim prozorima i brojnim kaminima.³³ Meštani koji su živeli u mirnim

---

ulicama, u obojenim kućama na sprat od kamena i cigle, vrlo brzo su dobro upoznali svog paroha Irca, njegovu ženu i njihovu brojnu decu.

Flora je u ovom selu provela srećne godine okružena brojn timer blisko povezanom porodicom, parohijanima i raznim kućnim ljubimcima, među kojima su bili i mačka s čudnovatim imenom Vomari Tizi i pas Diki. Kao i sve porodice njihovog staleža, Sendsovi su imali poslugu, mada su, s obzirom na brojnost, držali vrlo malo slugu – mladu kuvaricu i jednu sobaricu dok je Flora bila mala, a kasnije samo jednu „družbenicu i pomoćnicu“.³⁴ Porodične delatnosti bile su vezane za selo i položaj prečasnog Sedsa. Florina sestra Meg opisuje njihov život kao udoban, bezbrižan i veseo, pun „čestih izleta u [obližnji] Framlingam i Ipsvič, šetnji, poseta starima i bolesnima i seoskih skupova u crkvenom ambarru pored parohijskog doma“.³⁵ Devojkicama su časove kod kuće držale vaspitačice, a Floru su roditelji kasnije poslali u devojačku školu u Švajcarsku, dok su dečaci išli u javne škole i na univerzitet. Vaspitanje po merilima tog vremena imalo je za cilj da od devojaka stvori obrazovane ali ležerne mlade dame kadre da vode domaćinstvo, sviraju neki instrument – u Florinom slučaju violinu – slikaju i privuku prikladnog muža. Što je najvažnije, obrazovanje je podsticalo njen dar za strane jezike. Kad je završila školu, Flora je tečno govorila francuski i nemački, što će joj kasnije biti od životne važnosti.

Flora je mnogo čitala i rano je zavolela uzbudljive pripovesti o slavi i sjaju britanskog carstva i o pustolovinama u dalekim krajevima sveta, što je u njoj rađalo želju za uzbudnjima i putovanjima. Dok su druge devojke njenog uzrasta i društvenog položaja vreme ispunjavale šivenjem, slikanjem i sanjarenjem o danu svog venčanja, Flora se udubljavala u Tenisonovu pesmu *Juriš lake konjice* i razmišljala kako je

to biti „u oluji kuršuma i granata“. Kasnijih godina često je satima jahala galopom po bregovima Safoka zamišljajući da juri u bitku protiv Rusa na Balaklavi; usput je vežbala oko i ruku pucanjem na zečeve. Njen izbor knjiga takođe pokazuje strast prema putovanjima, koja ju je obuzimala još od malih nogu. Još kao devojčica počela je da pravi album u koji je prilježno lepila omiljene isečke i pesme. Autor mnogih tih pesama bio je „R. K.“ – Radjard Kipling – a gotovo sve su bile posvećene jednoj velikoj temi: *Epitaf skitnice*, *Na putu*, *Žeđ za lutanjem*, *Žudnja za lutanjem*, *Skitnica*, *Logor*, *Putnik*. Flora je brižljivo prepisala u svoj album i pesmu *Srce lutilice* Dore Sigerson Šorter:

Avaj! Biti žena samo, uzdisati na obali –
S dušom koju straću pune uzburkani morski vali
I srcem što nemirno je kô oluja kad zaduva –
Gurni joj u ruke krpju, reci joj da ručak kuva;
Da se smeši i da ćaska, da opere i sašije,
Jer to šta će drugi reći – to je ipak najvažnije.

Nekako nespojivo sa ovim, Flora je čitavog života prikupljala i recepte – neke je izrezivala iz novina i časopisa, druge je prepisivala – mada se ne može reći da joj je to pomoglo u sticanju ozbiljnijih kuvarskih veština. Na unutrašnjoj strani njene prve sveske recepata brižljivim ali nezgrapnim detinjim rukopisom napisano je: „Flora Sends Njena knjiga“. Čak i posluga joj je pomagala u sakupljanju recepata. Kejt Džons, mlada „družbenica“ iz Velsa koja je živela s porodicom Sends, sama je, urednim rukopisom, zabeležila recept za pogačice u Florinu drugu svesku.³⁶

Flora, „derle“, kako su je zvali braća i sestre, vrlo rano je pokazala znake tvrdoglavosti, osobine koju će nositi u sebi

---

do kraja života. Na mnogim fotografijama iz detinjstva i rane mladosti vidi se da nema strpljenja da stoji nepomično. Na jednoj, snimljenoj kad joj je bilo petnaestak godina, ona prkosno gleda u aparat, uzdignute glave lako u stranu zabačene, s poluosmehom i veselo podignutim obrvama, kao da izaziva fotografa. Zavidela je braći na slobodi od društvenog prekora i u ranom detinjstvu „molila sam se svake večeri da se ujutru probudim kao dečak“, „Sudbina se ponekad poigrava“, govorila je sećajući se mladosti, „pa moramo paziti šta želimo. Mnogo godina kasnije shvatila sam da mi je, kad sam već bila te sreće da se rodim kao žena, pametnije da s tim učinim najviše što mogu nego da budem rđava imitacija muškarca.“³⁷

Makar je imala sreće što je u Marlsfordu i okolini imala odlične uslove za omiljene razonode, jahanje i pucanje, u kojima se vrlo brzo usavršila. Imala je sreće i što se rodila u slobodoumnoj porodici koja je cenila sport, volela prirodu i pružala neuobičajeno mnogo samostalnosti svoj deci bez obzira na pol. Njenog oca unuci su pamtili kao „ljubaznog čiku“, koji je kasnije svoja pisma deci obogaćivao raznovrsnim pričama nadajući se da će ih one zabaviti.³⁸ Bio je i revnostan čitalac *Tajmsa*, čijem uredniku je napisao pismo o potrebi verske tolerancije i drugo o potrebi „svakodnevnog umerenog korišćenja alkoholnih pića“.³⁹ O Florinoj majci Sofiji Džuliji zna se vrlo malo osim da je često болоvala dok je Flora bila još mala, i da je, kad je bila u stanju, vodila domaćinstvo i organizovala društvene i dobrotvorne priredbe. Prazninu nastalu usled majčine bolesti ispunile su Florine sestre razmazivši je kao najmlađu u porodici. Sofija Džulija umrla je 1911, kad je Flori bilo trideset pet godina.

Florina sestra Fani takođe je volela telesne izazove i kao jedna od prvih žena popela se na planinu Fudži. Meg je neposredno posle udaje putovala s mužem u tada još nenaseljene

delove Kanade, a kasnije su prešli u Australiju. Florin brat Sem, mehaničar, iste godine otišao je u Kanadu i uskoro našao zaposlenje u jednoj rudarskoj kompaniji u gradu Van Anda u Britanskoj Kolumbiji, a kasnije se odselio na Papuu Novu Gvineju. Drugi brat, Vilijem, radio je kao nastavnik u Norveškoj. Samo je Florina sestra Sofija neprekidno živela u Engleskoj.

Vilijem je bio jedini pripadnik uže porodice koji je u Prvom svetskom ratu stupio u vojsku, ali njegov skromni doprinos ratnom naporu uskoro su zasenili podvizi njegove mlađe sestre. Napisavši da je „džentlmen nezavisnih sredstava“, stupio je u Bedfordski puk maja 1916, sa četrdeset devet godina. Kako bi poboljšao izgleda da bude primljen, slagao je za godine i napisao da ima četrdeset jednu. Čitav rat služio je na engleskom tlu. Godine 1919. pedesetjednogodišnji redov Sends otpušten je iz vojske kao nesposoban za dalju ratnu službu. Među manjim zdravstvenim tegobama bile su navedene „zadihanost prilikom napora“ i giht, što ukazuje da je verovatno, kao i gotovo čitava porodica, bio ljubitelj dobre kapljice.⁴⁰

U poslu je najuspešnije dete Semjuela i Sofije Sends bio „Džoni“. Džon Sends diplomirao je na oksfordskom koledžu Magdalen i postao je naširoko poznat u Australiji kao stihotvorac, pisac popularnih romana i saradnik *Sandey dejli telegrafa*. Godine 1919. postao je dopisnik ovog lista iz Londona i izveštavao je s Pariske mirovne konferencije. Bio je to čovek čvrstih stavova, uglavnom „odlučno rodoljubivih, hrišćanskih [i] antisocijalističkih“. Kolege koje su volele njegovo društvo smatrale su ga ljubiteljem pozorišta i prijatnim „književnim genijem“, dok su ga oni drugi nazivali „pospanim i mrzovoljnim“.⁴¹

Ostatak Florine porodice ostao je u Marlsfordu do 1894. Te godine preselili su se u Tornton Hit, u blizini Krojdona,

gde je njena sestra Sofija živela sa svojim novim mužem.⁴² Glavni razlog za ovu selidbu gotovo sigurno je bila potreba da osamnaestogodišnja Flora i njena sestra Fani, koje su želele da postanu književnice, budu u blizini Londona. Tu će imati mogućnosti za školovanje i zaposlenje kakve Marlsford nije mogao da im pruži.⁴³

Mnogi drugi došli su na istu zamisao. U vreme kad se porodica Sends uselila u svoju kuću na sprat, Tornton Hit brzo se preobražavao iz seoceta u uticajno londonsko predgrađe, a okolinu su munjevito prekrivali putevi, kuće i druge pogodnosti. Početkom XX veka stanovnici Tornton Hita mogli su da odlaze u mesnu biblioteku, da igraju tenis na travnatim igralištima klubova za rekreaciju ili da kupuju u brojnim prodavnicama okruženi gužvom glavnih ulica. Imali su i bazene za plivanje, a cena ulaznica zavisila je od toga kad je voda poslednji put promenjena. Onda je, godine 1911, prvi bioskop u Tornton Hitu, *Elektrik palas*, bogato ukrašeno belo zdanje, otpočeo s radom prikazavši celovečernji film *Svet i njegova čuda iz nedelje u nedelju*.⁴⁴ Flora je koristila sve nove mogućnosti. Završila je tečaj za sekretarice i zaposlila se u prestonici.⁴⁵

Kad je stasala, Flora nije pokazivala želju da živi u poštovanju dostojnoj dokolici, kako se očekivalo od žene njenog porekla. Vođenje kuće slabo ju je zanimalo, pa je, u potrazi za pustolovinama, godinu dana radila kao daktilografkinja u Kairu.⁴⁶ Septembra 1903. godine ponovo je krenula dalje, ovog puta za Njujork.⁴⁷ S prijateljicom Besi Stir, takođe stenodaktilografkinjom, pustolovnom kao i ona sama, Flora je nameravala da „kucanjem obiđe svet“. Bio je to prvi „rekord u pogledu putovanja“, kako je izvestio jedan stručni časopis.

Dve „mlade dame daktilografkinje“ su „radile i putovale od grada do grada i od zemlje do zemlje“.⁴⁸

Godinu dana kasnije Flora je i dalje veselo lutala po Sjedinjenim Državama. Privremeno je zastala na Srednjem zapadu, u Sent Luisu, gradu u državi Misuri, da radi na Irskoj industrijskoj izložbi u okviru Svetske izložbe 1904, ali 8. avgusta krenula je dalje. „Gospođica Florens [sic] Sends“, izvestile su gradske novine, „krenula je sa Svetske izložbe... pešice u San Francisco, odakle će otploviti za Hong Kong, odatle za Australiju i iz Australije nazad u Irsku. Gospođica Sends nosi pet kilograma prtljaga i na ovom dugom putovanju biće naoružana.“⁴⁹ No kasnije te jeseni stigla je u Kolorado, u Kripl Krik, verovatno privučena čuvenim „Rudarskim ratom“ u kom su se rudari u rudnicima zlata pobunili protiv unjetavanja svojih gospodara.⁵⁰

Decembra 1904. Florina snaha, Kanađanka Rouz Sends (rođena Alison), umrla je od srčanog udara sa svega dvadeset devet godina.⁵¹ Ostavila je za sobom petogodišnjeg sina Dika i muža (Florinog brata Sema), koji nije imao ni vremena ni sklonosti da se brine o detetu. Flora je, znao je Sem, bila negde u američkoj divljini. Bila mu je hitno potrebna da odvede dete iz Van Ande njihovim roditeljima u Englesku. Nevolja je bila u tome što niko nije znao gde tačno da je pronađe. „Kad mi je majka umrla, otac je po svemu sudeći znao da je Flora negde u Sjedinjenim Državama, ali nije znao tačno gde, pa je unajmio detektive čuvene agencije *Pinkerton* da je pronađu“, sećao se Dik mnogo kasnije.

Posle nekog vremena agencija je saznala da Flora radi u fabrici kutija u nekom dalekom gradiću. Primila je poruku da je hitno potrebna, ali nije imala novca za put, pa se vozila u teretnim vagonima sve do neprijatnog susreta s nekim

---

stražarom ili kočničarom u kog je navodno pucala, što je odložilo njen susret s mojim ocem. Mnogo godina kasnije pitao sam je za to, ali odgovorila mi je samo da je to bilo vrlo davno i da se ne seća.⁵²

Flora se iskrcala s malog parobroda u Van Andi u januaru 1905. godine, po svemu sudeći živa i zdrava. Sledećih mesec dana provela je kod Sema i Dika. Van Anda je bila upravo onakvo sirovo naselje kakve je Flora volela. Nalazila se na pola puta između rudarskog logora i grada, a većina od pet stotina stanovnika bili su okoreli rudari koji su voleli da piju i kartaju se do duboko u noć.⁵³ Jedna od omiljenih zabava, pisalo je u mesnim novinama, bila je sedeti i „gledati mlade usijane glave kako pokušavaju da raznesu glavu svom psu terajući ga da donese zapaljenu petardu“.⁵⁴ Gotovo sigurno protiv njene volje, Sem je Flori dodelio telohranitelja zvanog Baski da je štiti od živahnijih pojedinaca. „Mada njoj zaštita nije bila ni potrebna“, primetio je Dik kasnije. Uprkos prvobitnom besu koji ju je možda obuzeo zbog Baskijevog zadatka, uskoro se sprijateljila s „čičom“, koji ju je poučavao svemu što je znao o životu u divljini. Upijala je svaku njegovu reč. „Baskiju je bilo sedamdesetak godina“, zabeležio je Dik,

[i] nosio je na glavi veoma prljavi stetson iz kog je nudio mojoj tetki da pije kad god bi ožednela, a ona je iz učtivosti morala to da prihvati. Baski je živeo u nasukanom čamcu s palubom i vodio je Floru na duge izlete na kojima ju je učio da puca iz stare vinčesterke kalibra 45 i da lovi jelene. Jasno se sećam njene prve lovine i oduševljenja kad ju je donela kući. Ovde je naučila i da bude korisna na brodu i da peca kao što se radi u zabitima.⁵⁵

U februaru su dečaka opremili za putovanje u Englesku, ali Flora, i dalje uzbuđena zbog mogućih pustolovina, nije želela da se vrati pravo kući. „Kako god želiš“, rekao joj je Sem kad je predložila da povede Dika sa sobom na putovanje. Početkom februara ukrcala se na mali parobrod s bratancem, koji je poneo svoja dva najveća blaga – fotografski aparat marke Brauni i svog ljubimca, belog pacova koga je nosio u futroli za aparat. S novcem koji im je dao Sem otišli su prvo u San Francisko; posetili su ga samo godinu dana pre velikog zemljotresa. Posle toga krenuli su ka jugu duž zapadne obale Sjedinjenih Država; ušli su u Meksiko, a zatim, navodno, u Srednju Ameriku.⁵⁶ Odatle su obalom krenuli ka severu kroz južne savezne države Teksas, Lujzijanau, Alabamu i Floridu, a onda su istočnom obalom došli u Njujork.

Flori je petogodišnji bratanac znatno ograničavao slobodu, naročito kad se „sprijateljila s kapetanom Mekartijem iz Ratne mornarice SAD“.⁵⁷ Verovatno uverena da je pet godina pravi uzrast da se nauči nešto o samostalnosti, odlučila je da izlazi sama i ostavlja Dika u zaključanoj hotelskoj sobi u društvu njegovog belog pacova.⁵⁸ Najzad su, u aprilu, stigli u Tornton Hit. S njima je stigao i Dikov pacov, na krajnji užas Florine majke i Fani. „Po dolasku su ga se tiho otarasili“, sećao se Dik. „Pobegao je“, rekli su mu.⁵⁹

Otpribliže u vreme Florinog povratka kući jedan njen stari neoženjeni srodnik je umro i ostavio njoj i njenoj braći i sestrama znatno nasledstvo. „Od tada se prepustila uživanjima u životu“, napisao je Dik. „Sećam se da se učlanila u nekoliko klubova i da je stalno odlazila u operu.“⁶⁰ Među tim klubovima bila je i podzemna streljana za muškarce i žene u Ulici Kork u centru Londona. Njena snaha, Australijanka

---

Kler Sends (rođena Beri), takođe je stupila u taj klub. „Flora je dosta dobro gađala iz obične vojničke puške, ali nije ni izdaleka bila najbolja u klubu“, sećala se Kler. „[Bila je] vrhunski strelac velikim službenim revolverom, oružjem s kojim je stravično teško pogoditi metu, u šta sam se i sama uverila.“⁶¹

Godine 1908. od svog nasleđstva Flora je kupila i prvi automobil. Zanimanje za automobile od tada je zasenilo sva ostala. „Po svemu sudeći, imala je dosta udvarača“, sećao se Dik, „među njima i kapetana Melelijea (iz južne Afrike) i gospodina Bruka, ali svi su jedan po jedan iščeznuli. Sve više su je zanimali automobili, i kasnije je kupila trkački automobil sezar nodin [sizer-noden] kojim je odlazila u 'Bruklends' i, siguran sam, učestvovala u nekim trkama.“⁶² Davala je čak i oduševljenom Diku, tada četrnaestogodišnjaku, da vozi trkalištem sve dok je uprava nije prekorila. Florin automobil (i njena brza vožnja) nisu se dobro slagali s ljubavnim vezama. Jedna je, seća se Dik, naglo prekinuta kad je Flora povelala udvarača na vožnju, slupala automobil i momka poslala u bolnicu. Kad se on kasnije razboleo od tuberkuloze, govorkalo se da se zarazio upravo u bolnici.⁶³ Srećom po Florinu savest i ugled, on je bio taksidermist i najverovatnije se razboleo baveći se svojim poslom.

Učestvovala je i u trkama za utvrđivanje pouzdanosti dvoseda. „Jednom se prijavila za non-stop trku izdržljivosti od Edinburga do Londona“, napisala je Kler. „Pobedila bi da nije usred noći pogrešno skrenula.“⁶⁴ Flora je pobesnula kad su je pravila o zabrani prijavljivanja žena onemogućila da se u pozajmljenom dimsteru takmiči u Trci izdržljivosti lakih automobila Kraljevskog automobilskog kluba u Harogejtu 1914. godine. „Vozim sopstveni automobil već osam-devet godina i sve usputne opravke obavljam sama“, napisala je u ljutitom pismu *Automobilu*, časopisu čiji su čitaoci bili gotovo

---

isključivo muškarci. „U lakom automobilu koji još vozim svakodnevno prešla sam preko sto deset hiljada kilometara. Na kraju krajeva, najvažnije je iskustvo, i potpuno je besmisleno tvrditi da iskusna žena vozač nije dorasla muškarcu, osim ako je reč o vožnji teških vozila koja iziskuje telesnu snagu.“⁶⁵

Sizer-noden bio je Florin ponos i dika. Kad god je mogla, pakovala je u njega opremu za logorovanje i provodila čitave sedmice vozeći se po Engleskoj uzduž i popreko, čak i do Lends Enda, krajnje zapadne tačke ostrva. Na mnoga takva putovanja vodila je prijateljicu Eni Mekglejd zvanu Nan, slobodoumnu kćer poslovnog čoveka iz Belfasta i, što je bilo krajnje neobično za to vreme, upraviteljku mehaničarske radionice.⁶⁶ Maja 1911. godine krenule su sizerom prvi put na odmor u inostranstvo. Spakovale su stvari u prtljažnik, privezale kofere na krov i krenule preko Kanala u Bulonj. Tokom sledećih nekoliko dana vozile su se vrelim prašnjavim putevima centralne Francuske ka jugu, stigle do Rivijere i nazad, u povratku izgubivši jedan kofer, odvezle se na hiljadu metara visoki planinski vrh Mont Ažel, trkale se s drugim vozilima na putevima, nekoliko puta zalutale i spiskale sav novac u kockarnicama Monte Karla. Spavale su u hotelima i krčmama, a kad ih nije bilo, u vrećama za spavanje i ćebadima pod vedrim nebom. Na fotografijama s tog putovanja vidi se Flora u širokim pantalonama, smeđe kose zamršene od vetra, usred hrpa korpi, pokrivača, pribora za jelo, kutija, šerpi, obuće i odeće razbacanih po tlu. Jedan snimak prikazuje Floru ili Nan u dugoj suknji, s naočarima za sunce i maramom na glavi ispred kafea s proročanskim imenom „Café de l’Orient“.⁶⁷

Sizer je, na njihov očaj, „išao veoma rđavo“. Dva sata po dolasku u Francusku prvi put im je pukla guma. Od tada su „svakodnevno“ krpile gume pored puta. Tokom putovanja

---

promenile su svećice i mučile se s kvačilom koje je pretilo da „ispusti dušu“, s nepouzdanim kočnicama i farovima koji su prestali da rade kad se automobil po ko zna koji put pokvasio. Toliko su vremena izgubile opravljajući mnogobrojne kvarove da je u povratku Flora morala gotovo neprekidno da vozi od devet ujutru do tri po podne sledećeg dana kako bi stigle na brod za Englesku. „Stigle smo na odredište prašnjave i mrtve umorne“, napisala je Nan. Za oko dve sedmice prešle su u sizeru, automobilu s dvanaest konjskih snaga, preko tri hiljade kilometara.⁶⁸

Flora je još nasleđenog novca potrošila na zakup stare stražare u Bo Port Bateriju kako bi je porodica koristila za odmor blizu Zaliva Sent Brelad u Džerziju. Bila je to „izuzetna kućica“, sećala se njena snaha. „Mala kockasta tvrđava od čvrste građe, podignuta još negde u srednjem veku. Stajala je na samoj ivici hridine na najdaljoj tački zaliva... imala je visoke uske proreze – otvore za arkebuze, polukulverine i drugo nezgrapno oružje kojim su ljudi ubijali jedni druge.“⁶⁹ Dik se sećao divnih letnjih sedmica provedenih tamo. Dane su ispunjavali vožnjama na biciklu, plivanjem, krivolovom zečeva po obližnjem imanju, a „gostili su se zečjim paprikašom, jastozima... i džerzijskom jabukovačom“. Flora je bila „veliki ljubitelj“ jabukovače, sećao se Dik. Mogla je da popije „više od prosečnog muškarca ne trepnuvši okom – za sve godine koliko sam je poznavao, nisam je nikada video pripitu“.⁷⁰

Odmori u Džerziju pružili su Flori priliku da pokaže sebi koliko je izdržljiva. U Sent Elijeru kupila je čamac i veslala sama po deset kilometara duž obale kroz opasne struje zaliva, sećao se Dik. „Isplovljavali smo noću s mesnim ribarima po svakojakom vremenu i činilo mi se da se ona nikad ne

---

umara“, dodao je. „Terala me je da je pratim na biciklu do svakog zatona i lagune na ostrvu. Uvek se kupala na otvorenom... iza [kuće], a često je morala da razbije led pre nego što se okupa u limenoj kadi.“ Zdušno se trudila da navede bratanca da sledi njen primer. „Flora me je podsticala da se čeličim“, sećao se Dik. „Nekoliko puta morao sam da iznesem vreću za spavanje napolje i prespavam u snegu samo da bih video kako je to.“ No Flora je imala još jednu stranu, primetio je. „Kad god je imala novca (to je, čini mi se, bivalo često), odsedala je u najboljim hotelima koje je mogla da nađe na putu i uživala je u udobnosti.“⁷¹

Kad je zašla u tridesete, Flora, parohova kći, još je živela s roditeljima, neudata i sklona nimalo ženstvenim delatnostima, pa je bila zanimljivo društvo svima sa sličnim slobodnim stavovima. „Bila je vatrene naravi, veoma zabavna i puna bezgranične životne snage“, opisala ju je njena snaha. „Kad se uzbuđi – a to se dešavalo često – govorila je s приметnim irskim naglaskom, iako se rodila i školovala u Engleskoj.“⁷² No mnogi nisu odobravali njene, kako su smatrali, svojeglave ludorije. To nezadovoljstvo svakako je stizalo i do nje. „Vrlo mi je neobično kada neko kaže da je ponosan na ono što radim – najčešće je obrnuto“, napisala je Flora ojađeno u jednom pismu 1916. godine.⁷³

Ipak, nije dozvoljavala da je društvena pravila sprečavaju u onome što želi. Godine 1907. ili 1908. izazvala je novi talas neodobravanja kad je stupila u Dobrovoljnu jedinicu prve pomoći, organizaciju koju je 1907. osnovao samozvani „kapetan“ Edvard Čarls Bejker. Te godine Bejker je oglasima u nacionalnoj štampi pozvao žene da se učlane u Jedinicu, s namerom da okupi bolničarke spremne da odjure na bojišta

budućih ratova i spasavaju ranjenike.⁷⁴ Žene koje je privukao Bejkerov pionirski poduhvat bile su šarolika grupa sifražetkinja iz srednje i više klase, ekscentričnih dama i onih koje su, kao Flora, tražile uzbuđenje gde god su mogle da ga nađu. Do 1909. godine postala je „kaplar i jedna od najaktivnijih članica organizacije čije je sedište bilo u Londonu“.⁷⁵

Ova organizacija bila je samo jedno od mnogih udruženja osnovanih u cilju unapređenja spremnosti Velike Britanije za rat. S usponom Nemačke kao vojne sile zavlдалo je sveopšte uverenje da je zemlja vrlo otvorena za napad i istovremeno krajnje nepripremljena za to. „Ratna groznica“ dosegla je takve razmere da se iskrcavanje „očekivalo svakog jutra u vreme doručka, zajedno s dnevnim novinama“.⁷⁶ Širom zemlje državne i privatne škole osnivale su sopstvene oficirske tečajeve, a Ministarstvo rata sprovodilo je plan stvaranja Dobrovoljačkih pomoćnih odreda koji bi pomagali bolnicama u slučaju rata.⁷⁷ Osnovana je čak i skautska organizacija s ciljem da vojnicima sutrašnjice ulije pravi vojnički duh.

Iako su motivi za osnivanje Jedinice oslikavali istu vrstu zabrinutosti, za mnoge je bilo previše da gledaju žene kako marširaju u vojničkom poretku, kako se podvrgavaju vojničkoj disciplini i obučavaju se u logorima organizovanim na vojnički način. Bilo je slučajeva i otvorenog neprijateljstva prema ovim uniformisanim ženama kada su ih pogrešno prepoznali kao „...sifražetkinje (što su mnoge zaista i bile) i gađali ih raznim predmetima“.⁷⁸ Mnogo češće, pripadnice Jedinice bile su blago ismevane u štampi. „No, kako nisu samo vojnici, nego i žene, prokrijumčarile su malo luksuza“, pisao je jedan novinar o jednom logoru. „Drveni podovi zastrti su tepisima, a ima i fotelja. U šatorima se nađe i poneki pijanino. U menzi se služe salate, kolači i slične poslastice.“⁷⁹

Iako su ovakvi članci nagoveštavali suprotno, članstvo u Jedinici uključivalo je dosta napornog rada. Žene su prolazile obuku prve pomoći, jahanja, logorskog kuvanja i signalizacije. Boravile su u organizovanim logorima, spavale u šatorima, učestvovala u noćnim marševima potrage za „ranjenicima“ i usavršavale veštine neophodne na bojnopolju. Flora je beskrajno uživala u svemu tome. Njeno oduševljenje bilo je toliko, kaže jedna porodična anegdota, da ju je stajalo pobe-
de u „trci za spasavanje ranjenika“ iako je stigla mnogo pre suparnica. Uzjahala je konja koji je vukao nosila s točkovima i stala uz jednu učesnicu. Na znak je krenula galopom, odabrala „pacijenta“, previla ga, privezala ga na nosila i pojurila nazad. No kada je objavljeno ime pobe-
dnice, vrlo se rastužila saznajući da je diskvalifikovana; da je njen ranjenik bio pravi ranjenik, glasilo je objašnjenje, njena bezglava brzina najverovatnije bi ga dokrajčila.⁸⁰

Tokom 1909. godine mnoge članice, među njima Flora i istaknuta sifražetkinja Mejbel Sinkler Stobart, bile su sve nezadovoljnije Bejkerovim nesposobnim rukovođenjem. Zajedno s još dve dame osnovale su „čvršću i praktičniju“ frakciju da povede pobunu protiv Bejkera.⁸¹ Sukob je dose-
gao vrhunac posle jutarnje priredbe u Londonu organizovane radi prikupljanja priloga za Jedinicu. Priredba čija je glavna zvezda bio Hari Loder* postigla je veliki finansijski uspeh. Prikupljeno je 170 funti,** uglavnom predodređenih za kupovinu ambulantskih kola. No taj novac završio je u rukama Flore i pobunjenica, a ne kod Bejkera. Pojednosto-
o daljem razvoju događaja veoma su šture, ali krajnja posle-

---

* Ser Henri Loder (sir Henry Lauder, 1870–1950), čuveni škotski zabavljač, poznat po šaljivim pesmama. (Prim. prev.)

** Oko 12.000 funti u današnjem novcu. (Prim. prev.)